

BARTHA ÁKOS

Az ellenállás ára

A második világháború alatti náciellenes ellenállás fő értelmezési keretévé 1945 után az „antifaszizmus” ideológiai konstrukciója vált. Ez a megközelítés egyrészt túlideologizálta és uniformizálta az ellenállás szövevényes jelenségét, másrészt szigorú morális keretezést is eredményezett. Az újabb nemzetközi szakirodalom ezért szívesebben foglalkozik a kollaboráció és az ellenállás közti szürke zónával, valamint az ellenállás valós eredményeivel, következményeivel. Utóbbi megközelítést igyekszik érvényesíteni ez a széleskörű forrásbázison és a vonatkozó szakirodalom alapján megírt tanulmány, mely a magyar ellenállás történetéről ad rövid áttekintést, különös hangsúllyal az erőszakra és a megtorlásokra.

*

Egy ismert bonmot szerint, ha az 1945 utáni (változó neveken szereplő) partizánszövetség összes tagja fegyverben lett volna 1944 márciusában, a németek nem mertek volna bejönni Magyarországra. De vajon valóban a fegyveres harc az ellenállás univerzálisan leghelyesebb módja? Tanulmányomban egy keveset emlegetett szempontjából: a megtorlások és az alkalmazott erőszak felől közelítve veszem számba a német megszállás alatti magyar ellenállást, reflektálva a nemzetközi szakirodalom friss eredményeire is.

Szükséges tisztázni hogy, mit értünk ellenállás alatt, főképp mivel maguk a különböző német- és nyilasellenes csoportok sem voltak egységesek e tekintetben. Lehetett ez újságok hasábjain, egyesületekben és másutt kifejtett szellemi, a közigazgatásban szabotáló adminisztratív, a hatalom befolyásolását, illetve megragadását célzó politikai vagy fegyveres rezisztencia, de külön kategória az ember- és az értékmentés is (utóbbihoz közüzemek, gyárak, hidak védelme tartozik például). A különböző csoportoknak más és más volt az ideológiai motivációja is. Ellenállásuk irányulhatott a német megszállás, vagy éppen bármely idegen hatalom (ideértve a Szovjetuniót is) behatolása ellen, de jelenthette a nácizmus, vagy akár általában véve a diktatórikus berendezkedések elutasítását. Takarhatott mindez fajvédő tartalmakat (pl. „svábellenességet”), de a szociális és nemzeti forradalmárnak egyszerre tűnő nyilas mozgalom iránti arisztokratikus ellenszenvet is. A való életben azonban leginkább e tényezők időben is változó arányú kombinációiról beszélhetünk az egyes csoportok és

személyek esetében. (Bartha 2021: 296–297) Ideológiai szempontokon túli, nem szívesen feszegetett téma, hogy különböző – életmentő – igazolásokkal, menlevelekkel vagyionokat lehetett szerezni 1944-ben. Vagyis „hamis levelekkel, különösen a nyilas időkben a feketepiacon kiterjedt kereskedelem folyt.” (Szécsényi 2014)

Magyarországon nem volt a varsói csatához vagy a szlovák nemzeti felkeléshez hasonló nagyszabású, hónapokig – vagy éppen csak hetekig – tartó hősies, ám összességében sikertelen fegyveres tömegfelkelés. A témakör nemrég elhunyt legalaposabb ismerője, Gazi József ugyanakkor csak Budapesten 85 ellenállási helyszínt és 43 „jelentősebb ellenállási csoportot” azonosított 1941 és 1945 között (Gazi 1980: 86), s a lista tovább bővíthető olyan elemekkel, melyeket a szocializmus évtizedei alatt nem lehetett említeni. A szellemi ellenállás példája volt a Törzsökös Magyarok Tábora által szervezett budapesti szimpátiatüntetés Lengyelország lerohanása után. A Makay Miklós kamarai titkár által vezetett fajvédő tömörülés „néma tiszteletadására” 1939. szeptember 8-án – vagyis a világháború kirobbanása után bevezetett gyülekezési tilalom idején – került sor Bem József budapesti szobránál.¹ Ez volt az első háborúellenes tüntetés – pontosabban kényszer szülte háborúellenes „flashmob” – Magyarországon, melyre több mint két évvel a Ságvári Endre által a Batthyány örökmécsesnél hasonló forgatókönyv alapján megrendezett, később a középiskolás történelemtankönyvekben megörökített demonstráció előtt került sor.² A „törzsökösök” béketüntetése azért merült feledésbe, mert az ellenállásnak a világháború után – de különösen a formális kommunista hatalomátvételt követően – csak szűrt és koordinált emlékezete lehetett a Vasfüggöny keleti oldalán. Ez a mesterelbeszélés ideológiai alapvetésű volt és a kommunista élcsapat által vezetett folyamatos antifasiszta harc állt a középpontjában. (Kállai 1965, Kšiňan és társai szerk. 2012) Az antifasiszta doktrína jellegzetessége az is, hogy a fegyveres partizánharcot tartotta a legmegbecsülendőbb illegális tevékenységnek. Ezt

¹ A szobor talapzatára elhelyezett „babérkoszorút övező lengyel és magyar szalag a következő felírást viselte: Bem József szellemének – a Törzsökös Magyarok Tábora. A kisebb küldöttség pár percig némán, levett kalappal tisztelgett a szabadságeszme hősének emlékműve előtt, az odasereglett pár száz főnyi törzsökös magyar pedig a téren szétszórva, minden hangos tüntetés nélkül, néma meghatottsággal, levett kalappal tisztelgett”. *Az Est*, 1939. szeptember 10. 5.

² Ságváriék 200–300 beszervezett munkásfiatalja és egyetemistája 1941. október 6-án sétált az esti órákban az örökmécses közelében, hogy aztán megadott jelre egyszerre vonuljanak a térre, ahol Jambrich József az emlékműre helyezte „vörös virágból készült, nemzetiszínű szalaggal átkötött koszorújukat. A koszorún »A magyar szabadságért – a magyar ifjúság« felirat szerepelt”. Pintér 1975: 39, Dancs – Koós – Vida 1982: 88.

nem csupán nagy példányszámban kiadott visszaemlékezések borítóján, de ifjúsági képregények formájában is népszerűsítették, még az érett Kádár-korszakban is.

Az ellenállás militarizált emlékezete azonban nem kommunista találmány, s úgy tűnik, rendszerektől, országoktól és korszakoktól függetlenül uralja a téma elbeszélését. E tekintetben elég csupán futó pillantást vetni a filmipar legújabb termésére. A norvég ellenállás egyik kulcsfigurájáról, Max Manusról és a prágai Heydrich-gyilkosságról készül filmadaptációk egyaránt a robbantásokra és merényletekre szakosodott szabotázscsoportok tevékenységét heroizálják.³ Ezekben a filmekben csak említésszinten hallhatunk arról, hogy az Edvard Beneš vezette csehszlovák emigráns kormány által megrendelt és a Special Operations Executive (SOE) nevű brit szabotázsszervezet közreműködésével kivitelezett prágai Heydrich-merényletet a Lidice falu kiirtásával nevével fémjelzett tömeggyilkosság-sorozat követte 1942 nyarán, s a megtorlásoknak végül több ezer helyi áldozata lett. Max Manust – Jozef Gabčíkhoz és cseh merénylőtársaihoz hasonlóan – szintén a SOE képezte ki és vetette be Norvégiában. Az ő életét bemutató filmben sem kerül szóba, hogy a britek által bevetett deszantok tevékenységét Norvégiában a helyiek keserű haragja kísérte, akik főképp éppen a megtorlásoktól tartottak, okkal. Telavág községet például 1942 áprilisában egy sikertelen SOE-akció után – melyben két német rendőr vesztette életét – tették a földdel egyenlővé, hogy aztán lakosságát koncentrációs vagy internáló táborokba hurcolják. A közvetlen megtorlásoknak mintegy száz halálos áldozata volt, miközben más SOE-akciók miatt is folyt a vér Norvégiában (Benett 1999: 247–256)

A militarizált ellenállás törhetetlennek tűnő emlékezeti kánonja egyúttal azt is érzékelteti, hogy a történészek meglehetősen csekély hatást gyakorolnak a populáris emlékezetkultúrára. Az utóbbi néhány évtizedben ugyanis éppen a demitizálás, megtorlás, kollaboráció hívószavak mentén értékelődött át a második világháborús ellenállás a nemzetközi szakirodalomban.⁴ Ezek a munkák sokfélék ugyan, de mind egyek abban a megállapításban, hogy az ellenállásszervezetek önmagukban, a reguláris hadsereg támogatása nélkül csekély hatást tudtak gyakorolni a világháború alakulására. Leginkább hírszerző és esetenként hangulatformáló szerepük lehetett

³ *Max Manus*: 2008. *Anthropoid*: 2016. *The Man with the Iron Heart*: 2017. Van természetesen néhány témaérzékenyebb film is; egyikük például egy dán kollaboráns milicista szemszögéből láttatja a háborús erőszak igencsak sokoldalú brutalitását, az ellenállók és a civilek feszült kapcsolatát és a vakvéletlen szerepét. Vö. Skyggen i mit øje: 2021.

⁴ Pl. Bennett 1999, Ueberschär szerk. 2008, Hassel 2011, Deák 2015, Anušauskas és társai szerk. 2015, Vergez-Chaignon 2016, Deacon 2016, Gerwarth – Gildea 2018, Bene 2018, Wieviorka 2019.

jelentős. Tevékenységükkel mindazonáltal rendkívül sok szenvedést hoztak a hátország lakosságára. „Az ellenállás illegális tevékenységgel járt, és illegális volt nemcsak a német vagy más megszálló erők szemében, de az volt a nemzetközi egyezmények és az ellenállók hazájának a törvényei szerint is. Legalábbis a kezdetekben az ellenállás népszerűtlen volt az ellenállók honfitársai között, akik joggal rettegtek a veszélytől és a nyomorúságtól, amit az ilyen tevékenység rájuk zúdíthatott. Ellenállni annyit jelentett, mint elhagyni a törvényes utat, bűnözőként cselekedni, az alvilág nyelvéhez, szokásaihoz folyamodni” – fogalmazott Deák István. (Deák 2015: 125)

A megtorlás bizonyos mértékig kvantifikálható is a megszállt országokban, mivel a német hadosztályparancsnokok táblázatokban rögzítették ezeket a direktívákat. A megtorlási kvóta térben és időben is változott, emellett természetesen sok függött az adott tiszt habitusától, személyes döntésétől is. Az mindenesetre egyértelmű és más források által is alátámasztott, hogy Kelet és Délkelet-Európában durvább volt a német megtorlás, mely nem csak a földrajzi helytől, de a feltételezett elkövető németek által megállapított származásától is nagyban függött, miközben több helyütt a terror egyre radikálisabb lett az idő előrehaladtával. Néhány példával illusztrálva mindezt: míg a szövetséges fasiszta Olaszország fővárosában felrobbantott 33 SS katona 335 római civil életébe került 1944 márciusában – vagyis ez esetben vélhetően 1:10-hez volt az előirányzott megtorlási arány –, addig egy lengyelek által lelőtt német katona „ára” ötven civil kivégzése volt 1940-ben, mely szám ennek kétszeresére nőtt 1941-re. Zsidónak minősített támadó esetén pedig egy az ezerhez is lehetett a megtorlási ráta Kelet-Európában. (Bennett 1999: 12, 102, 137, 228)

A magyar ellenállás sajátos kiindulópontja, hogy az ország megszállására nem az 1938 és 1941 közti nagy német offenzíva idején került sor, hanem éppen a német vereségek idején, a német szövetségből kiválni készülő magyar kormányzat leváltása céljából került rá sor 1944. március 19-én. A sátoraljaújhelyi fogház rabjai ebben az új helyzetben – értesülve a város német megszállásáról – úgy ítélték meg a helyzetüket, hogy nincs mire várni: 1944. március 22-én jugoszláv rabok vezetésével lefegyverezték őreiket és kitörték az épületből. Az volt a céljuk, hogy átkelve a szlovák-magyar határon csatlakoznak a szlovák partizánokhoz. A Tiso-i Szlovákiában már 1942-ben működtek partizánok (Stanislav – Mičev 2019: 26), 1944-re pedig az ország középső és keleti felének erdős részein bujkáló emberekből tömeges méreteket öltött a szovjet deszantok által is felhasznált mozgalom. (Rychlík 2011: 204) A sátoraljaújhelyi fogházból kitört foglyok azonban nem jutottak el hozzájuk, s az utánuk indított, német-magyar kooperációban levezényelt embervadászat, a megtorlások, az

öngyilkosságok, majd a bírósági eljárás nyomán végrehajtott kivégzések legalább hatvan fogoly halálát eredményezték. (Székely szerk. 1994: 224–229)

Bár a „jól értesültek” számoltak a megszállással, az esemény sokszerűen érte a magyarországi német- és náciellenes erőket, akik közül ezreket fogtak el, internáltak vagy hurcoltak el 1944 tavaszán, preventív jelleggel. (Kriegstagebuch 1961: 233–238. Szita 2014: 84–86, 99–109) Mindeközben a Vörös Hadsereg az ország akkori határai felé közelített, s 1944 augusztus végén át is lépte a határt Erdélyben. A hadihelyzetből következett, hogy míg az ellenállás kiépítésére, centralizálására és az esetleges fegyveres felkelés megszervezésére más megszállt országokban évek álltak rendelkezésre, Magyarországon erre csupán hónapok maradtak (azok számára, akik éppen szabadlábban voltak). A nyilasok uralomra jutása előtt nem is a felkelés kirobbantása volt a cél Magyarországon, hanem a lobbimunka: a jelentősebb csoportok harcias röplapjaik ellenére mind a kormányzót igyekeztek rávenni a német-szövetségből történő kiválásra, a háborúból történő kiugrásra és a demokratikus reformok levezénylésére. Még a „Békepárt”, vagyis a későbbi Kommunista Párt (KP) is emellett a cél mellett kötelezte el magát, a Magyar Front részeként legalábbis.⁵

Rajk László és társai azonban már a jövőnek is dolgoztak és hozzáálltak a párt háború utáni arculatának kialakításához. Ez sem volt magyar jelenség: 1941 ősztől az erőszakos cselekedetekre (robbantásokra, merényletekre) szakosodó, illegális sajtót működtető kommunista csoportok Európa-szerte elkezdtek monopolizálni az ellenállást, amire ráerősített, hogy a németek és kollaboránásaik maguk is minden ellenállási tett mögött kommunistákat sejtettek. (Wieviorka 2019: 98) Magyarországon a budapesti kommunista „vonal” a Horthy Miklós kormányzóval folytatott 1944 koraőszi tárgyalások idején néhány fős akciógárdákat alakított és október 6-án véghez is vitték legismertebb tetteiket: a Marót-csoporttal felrobbantatták⁶ Gömbös Gyula 1944. június 21-én felavatott tabáni szobrát. A detonáció az épp arra tartó villamost sem kímélte, könnyebb sérülést okozva az utasoknak – emlékezett az akciógárdák vezetője, Fehér Lajos. (Fehér 1969: 38) „A robbanás ereje megrázta a környező házak ablakait, sőt a Duna pesti partján is megremegtette az ablakokat” – írta a sajtó, mely az „erélyes nyomozás” megindításáról is hírt adott. (*Uj Magyarság*, 1944. október 8. 5. *Virradat*, 1944. október 9. 2.) Gömbös Gyula szobrának megsemmisítését utóbb

⁵ Itt kell megjegyezni, hogy 1944 késő őszére legalább három, egymással rivalizáló kommunista párt működött Magyarország jelenlegi területén. A Békepártból alakított, Kádár János által Budapesten vezetett Kommunista Párt mellett a Szegedre érkezett „moszkoviták” létrehozták az Magyar Kommunista Pártot, miközben a fővárosban Demény Pál is szervezte az övéit – esetenként Kommunisták Magyarországi Pártja néven. Bartha 2021: 303.

⁶ Az egyébként meglehetősen heterogén társadalmi háttérű akciógárdisták a robbantás idején még nem voltak kommunista párttagok. (Bartha 2021: 196.)

„jeladásként” értékelte a párttörténetírás (Pintér 1975: 380, Liptai főszerk. 1987: 111), jóllehet a jelre csupán a nyilas Hubay Kálmán rezonált, meghirdetve a „Moszkva ügynökei” elleni összefogást a sajtóban. (Hubay Kálmán: Vártára, magyarok! *Magyarság*, 1944. október 8. 3.) A kortársak közül is volt, aki a terror előszeleként értékelte az eseményt. „Ha majd nemcsak ilyen szimbolikus, de valódi terrorcselekmények következnek, ha ugyan következnek, akkor majd itt is jönnek a megtorlások” – vetette papírra Gyarmati Fanni. (Radnóti Miklósné 2014: II. kötet 335. 1944. október 7-i bejegyzés) Ebben nem is tévedett. Már a szoborrobbantásnak is akadt kellemetlen „mellékhatása”: a közeli rác templomnál (ártatlanul) elfogott henteslegényt egészen a Hersbruck-i lágerig hurcolták magukkal a németek. (Berey 1979: 183)

Október 15-én a későn és rosszul megszervezett kiugrás támogatására egyes józsefvárosi „csillagos házakban” fogtak fegyvert elkeseredett ellenállók. A Népszínház utcában és annak környékén cionisták munkaszolgálatosokkal és baloldali munkásokkal kiegészülve folytattak fegyveres harcot több épületből a hatalomátvételre készülő nyilasok és szövetségeseik ellen. A Vörös Hadsereg mellett működő kommunista partizánok budapesti összekötőjének korabeli jelentése szerint „a harcokban részt vettek polgári ruhába öltözött katonák, számos zsidó, aki levetette magáról a megkülönböztető jelzést”. (Harsányi szerk. 1969. 512) A nyilas sajtó is kitért rá, hogy „több helyen türelmetlen zsidók rálöttek német katonákra. Így a körúton, a Royal-szállónál történt hasonló zsidó kilengés. Az egyik szemben lévő zsidó házból adtak le lövéseket. Természetesen nem maradt el a kemény megtorlás” – tette hozzá a cikkíró. (*Magyarság*, 1944. október 17. 3.) A hungaristák később is visszatértek az eseményre. „Elkeseredett félelmükben a város különböző pontjain tehetetlen dühvel, elvakult örületükben lövöldözni kezdtek a rendfenntartó osztagokra, abban a reményben, hogy a megbízók által megígért segítséget megkapják és az egészen szórványos lövöldözés komoly felkeléssé fejlődik ki” – írta Omelka Ferenc a „percek alatt elfojtott” „gyerekes lövöldözésről” (Omelka Ferenc: *Patkányok. Összetartás*. 1944. október 24. 5.), melyet a másik oldal is megörökített. Október 16-án „egy német csapat vonult a Népszínház utcán és erre az egyik házból rálöttek. A németek tüzelőállást foglaltak el, majd hatalmas tűzharc keletkezett. Kiderült, hogy az ellenállási fészek a Népszínház utca és a Teleki tér környékén” volt – emlékezett Horthy Miklós egyik testőre. (*Szabad Szó* [Marosvásárhely], 1944. november 25. 2.) Október 17-én érkezett Budapestre vitéz Kudriczy István vezérőrnagy, aki 1961-ben így emlékezett a józsefvárosi állapotokra: „Lövöldözés. Puskalövések. Kérdősködésemmre megtudtam, hogy a közeli utcákban az ablakokból a rendőrségre és a katonaságra lőnek. Később tudtam meg, hogy a 10. ho. [*hadosztály*] egyik zászlóalja a Józsefvárosi

pályaudvarra futott be, légiriadó miatt ki kellett szállniuk és a Teleki tér és Népszínház utcába kellett szétszóródniuk. Őrájuk is lőttek. A lövöldözőket előkerítették. Ellenállók voltak, akiket a statárium rendelkezése szerint agyonlőttek.” (Kudriczy 1990 [1961]: 13) A változó intenzitással három napon át folyó „Népszínház utcai csatát” végül német nehézpáncélosok döntötték el, miközben a kiugráspárti lázadás zsidóellenes pogromba torkollott. (Számvéber 2016, Adler 2019)

A hatalomra jutott nyilasokkal már nem lehetett tárgyalni, így a magyar ellenállás megkezdte a fegyveres harcra történő felkészülést. Az alapos előkészítésre és a gondos konspirációra azonban nem volt idő, hiszen a Vörös Hadsereg ekkor már Soroksár előtt állt. A budapesti felkelést tűzte ki célul a Magyar Front 1944. november 9-én létrehozott akcióbizottsága, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB). Az MNFFB munkájában küldöttek útján részt vett az Kisgazdapárt (Csorba János), az Szociáldemokrata Párt (Szakasits Árpád), az immáron nevét nyíltan vállaló KP (Kállai Gyula), a „Nemzeti Radikális Parasztpárt” (Kovács Imre), a Magyar Függetlenségi Mozgalom (Soos Géza), az Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (Dudás József, Magyary Ferenc), a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete (Pénzes Géza), a diákellenállás szövevényes hálózata (Gyenes Antal, Hám Tibor), egyes legitimista csoportok, református szervezetek, szakszervezetek, valamint különböző katonatiszti körök is. Elnökük a széleskörű kapcsolatokkal rendelkező, a németeket a megszállás napján fegyverlövésekkel fogadó kisgazdapárti fajvédő politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre lett, aki a kiugrási kísérlet idején szabadult fogságából.

Az MNFFB Katonai Vezérkarának élére az a vitéz Kiss János nyugalmazott altábornagy került, aki nyugállományba vonulása után, a negyvenes évek elejétől elsősorban a Turáni Vadászok Országos Egyesületében (TVOE) fejtett ki közéleti tevékenységet. A TVOE német megszállás után Edmund Veessenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott és követ intenciójára betiltott (Veessenmayer távirata Ritternek. 1944. április 2. Közli: Braham 1963: 540), országos hálózattal rendelkező fajvédő szuverenista szervezete hozta kőszegi otthonából Budapestre Kisst 1944. november 4-én. Az altábornagy helyettese Nagy Jenő ezredes lett, míg a személygyűjtésért és a jelentkezők koordinálásáért dr. Tartsay Vilmos nyugállományú százados felelt. Párizs (pozitív) és Varsó (negatív) példája azt mutatta 1944-ben, hogy egy németellenes felkelés akkor remélhet sikert, ha egy hadseregtől kap támogatást. A tiszték ezért úgy tervezték, a főváros határában folyosót nyitnak a Vörös Hadseregnek, miközben a város központi részein kirobbantott felkelés résztvevői megszállják a stratégiai pontokat, mielőtt közösen kiszorítják vagy megsemmisítik az ellenséget. A tiszték által

korábban sohasem gyakorolt konspiráció a közelítő front miatt rohammunkában, fegyelmezetlenül, a csatlakozandók alapos lekáderezése nélkül zajlott. (Gazsi 1994)

Az MNFFB tragikus sorsa jól ismert: a szervezet alig két hétig működött és november 22–23-ai éjjelén – árulás folytán – gyakorlatilag szinte az egész vezérkart felszámolta a nyilas rendvédelem. A nagyszámú letartóztatások miatt a csendőrnnyomozók által igénybe vett busznak kétszer kellett fordulnia Tartsay Vilmos Andrassy úti lakása és a Margit körúti fogház között. Este, akiket még nem vittek el a Margit-körútra, lövésekre lettek figyelmesek a lakásban. A konspirációba bevont 207/2-es légvédelmi ütegtől a fogvatartottak megsegítésére küldött dr. Messik János tartalékos hadnagy és gróf Széchenyi Pál tartalékos zászlós bonyolódott tűzharcba a Tartsayéknál visszamaradt nyomozókkal. „A két tiszt pisztolyából tüzel a pribékekre. Széchenyi zászlós hátrálva jön a szobába, a pisztoly kiesik kezéből, jobb vállán a köpenyen keresztül tenyéryei vérfolt: artériálövés. A lépcsőházból tűzharcot hallok, Messik hadnagy, aki az előszoba ajtaja mellett állt, kiugrik, a lépcsőházba menekül és lő a pribékekre” – emlékezett Schreiber Róbert őrnagy, a szemtanú. (Csikszenti 1989). A heves összetűzésnek a nyomozók közt is volt áldozata, végül azonban a két hazafi életét vesztette. (Sárközi 1978, Filep Tamás 2011)

A fogvatartottak már letartóztatásukkor elszenvedték az első pofonokat. Többüket utóbb válogatott kínzásoknak vetettek alá az Nemzeti Számonkérő Szervezet naphegyi központjában, illetve a Margit körúti fogházban. A csendőrnnyomozók tapasztalt, „nagy kihallgatási rutinnal rendelkező, ugyanakkor hihetetlen kegyetlen vallatók voltak. A verés, a talpalás, a villanyozás” mindennapi bevett gyakorlatuk volt, több más rafinált kínzási mód mellett. (Kovács 2006: 81) A nyomozást vezető Radó Endre csendőr százados 1946-os pere során először tagadta a bántalmazásokat, majd így emlékezett: „embereim gúzsba kötötték Bajcsy-Zsilinszky Endrét és jobb bokájánál fogva a mennyezethez erősítették.” A politikus özvegy utóbb arról adott számot, hogy ura „ágyban feküdt és kék volt a szája széle. Össze-vissza verték, villanyozták, soha nem felejttem el azt a látványt, mikor megláttam. Kijelentette szegény, »még a németek sem bántak így velem.«” Semmivel nem járt jobban a többi fővádlott, akiket a felismerhetetlenségig vertek és villanyoztak. (Bartha 2019: 473, Bartha 2021: 181). A nyilasok végül tizenegy főt idéztek bíróság elé „hűtlenség” vádjával. A bíróság hat halálos ítéletet hozott, s közülük Kiss Jánost, Tartsay Vilmost és Nagy Jenőt december 8-án a Margit körúti honvéd fogház udvarán fel is akasztották. Erre a sorsra jutott Bajcsy-Zsilinszky Endre is, akit december 24-én végezték ki Sopronkőhidán, miután az országgyűlés kiadta a mentelmi jogát.

Az MNFFB-hez hasonló utakon jártak az osztrák ellenállás tagjai, akik az Anschluss után hét évvel, 1945 április elején kísérelték meg a bécsi felkelést. Az osztrák

fővárosban is tisztelt egy csoportja vette fel a kapcsolatot az ellenállással, melynek csúcsszerve (Provisorische Österreichische Nationalkomitee) ugyanúgy ideiglenes államhatalmi szervként határozta meg magát, ahogyan az MNFFB is. Miképp Kiss Jánosék, úgy Carl Szokoll és társai is folyosót kívántak nyitni a szovjet csapatoknak, akiket a belvárosból támogattak volna. A sorsuk is hasonló lett: árulás és kivégzések; jóllehet, Szokollék fontos stratégiai információkat tudtak átadni a Vörös Hadseregnek, amivel hozzájárultak Bécs gyors kapitulációjához. (Stelzl-Marx 2009) A bécsi példa – Varsóhoz vagy Prágához hasonlóan – azt is érzékelteti, hogy maguk az ellenállók is csak egy reguláris hadsereggel együttműködve tartották kivitelezhetőnek szabadságharcukat, ami paradox helyzetek egész sorát eredményezte.⁷

Ilyen paradox helyzetben volt a magyar KP, akik a nagy lebukás után is folytatták robbantásaikat a fővárosban, miközben a „polgári” csoportokhoz hasonlóan ők sem találtak érdemleges és működőképes kapcsolatot a Vörös Hadsereghez. Bár az utóbbi évtizedben olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint maga a kommunista ellenállás is csupán legenda (Horváth 2015), a kommunista irányítás alatt működő akciógárdák tevékenysége korabeli kontrollforrásokkal alátámasztható, megtörtént események sora. A nagyszámú és igencsak feltupírozott visszaemlékezésekből ugyanakkor kimaradtak az akciókat követő kiterjedt megtorlások, illetve az a tény, hogy ezek a robbantások nemigen hátráltatták a nyilas-német hadigépezetet.

Az első, komoly visszhangot kapó robbantások az akkoriban Magyar Művelődés Házaként működő Városi (ma: Erkel) Színházban történtek, ahol december 3-án délelőtt több vezető személyiség részvételével tartott gyűlést a Nyilaskeresztes Párt. Bár a KP a kiterjedt lebukások miatt az akciógárdákat „pihenőre” küldte, két gárda is hallatta a hangját a rendezvénnyel kapcsolatban. Először a Szír-csoport igyekezett megakadályozni a hungarista gyűlést. Egy rendőrségi jelentés is megemlékezett róla, hogy december 2-án este felrobbantották a színház bejáratát. Bár a detonáció több ajtót kiszakított, ahhoz kevésnek bizonyult, hogy a másnapi gyűlést elhalasszák. Ekkor léptek színre a Marót-csoport tagjai, akik el is látogattak a rendezvényre, fejenként harminc-negyven deka robbanóanyagot csempészve be a nézőtérre. Ebből két csomagot sikerült is beélesíteni és elhelyezni a földszinti páholyban, illetve az erkélyen. Az egyik bomba még csak megzavarta az összejevetelt, ám a ráadás már végleg a szónokba, Gera Józsefbe fojtotta a szót. Röggvest kitört a pánik. A résztvevők

⁷ A varsói felkelők közismert módon a város keleti határánál várakozó Vörös Hadsereg beavatkozására vártak (hiába), míg a Hitler öngyilkossága után kirobbant, különösen kegyetlen prágai barikádharcokban a helyieket az Orosz Felszabadító Hadsereg (ROA) itt állomásozó 20 000 katonája támogatta, vagyis olyan „vlaszovisták”, akik néhány héttel korábban még a németek oldalán követtek el tömegmészárlásokat. (Bryant 2007: 234–235.)

kitódultak az épület elé, ahol a karhatalom előállított – és alaposan helyben hagyott – egy gyanúsítottat. Ez a robbantás már halálesetekkel is járt. Az akciógárdisták egy újsághírből arra következtettek, a színházban szerzett sérüléseibe belehalt az egyik nyilas. Maguk a nyilasok csupán sebesültekről számoltak be – meg a kiadós megtorlásról. Csak a zuglói pártszolgálatosok 30–35 holttestet szórtak szét a színház környékén „a robbantásért!” táblával az áldozatok nyakában, másnap reggelre pedig majdnem ennek a kétszerese is összegyűlt a Tisza Kálmán téren. (Bartha 2021: 202–203)

Az említett gyanúsított előállítása és későbbi sorsa sem nevezhető igazságszolgáltatásnak – ellenben maga az eset kiváló példázata a korabeli karhatalmi viszonyoknak. Míg a Horthy-kori nyomozószervek elsőszámú ellensége a valójában kevés taggal rendelkező, töredezett és erőtlen kommunista párt volt, addig a hungarista állam rendvédelme elsősorban a megmaradt zsidósággal vívott (többnyire egyoldalú) fantomháborút – talán nem teljesen függetlenül a hatalomátvételt követő napok véres eseményeitől. Vajna Gábor még 1945. február 6-án is úgy gondolta, cionisták robbantottak a Metropol Szállóban és a Városi Színházban, valamint hozzájuk köthetőek a vasúti szabotázsok is. (Karsai E. – Karsai L. szerk. 2014: 440) Ezzel szemben a magyarként „szeretett”, politikai elszántságuk miatt „megbecsült” kommunistákat az állampárt napilapjában szokatlanul hosszú vezércikkben biztatták csatlakozásra a hungarizmushoz közvetlenül az MNFFB lebukása előtt. (Ósi Antal: A kommunistákhoz. *Összetartás*, 1944. november 21. 1–2.) A nyomozók érdemi feltárómunkáját a sajtóban népszerűsített tévképzetek, a megállíthatatlanul romló hadi helyzet, valamint a hagyományos bűnügyi nyomozószervek és a nyilas államvédelem feszültségekkel és bizalmatlansággal teli együttműködése is hátráltatta. A Városi Színházban elkövetett robbantások ügyében lefolytatott nyomozások mindezen feszültséggócok hű lenyomatai.

A gyűlést a főkapitányság ötven fővel biztosította,⁸ ám a rendőrök nem sokat tehettek, mert a robbantások után szinte azonnal lefogták őket. Bár egy képtelen történettel a Nyilaskeresztes Párt – embermentővé lett – rendőrségi összekötője, Szalai Pál is bejelentkezett e kétes dicsőségért,⁹ valójában Szöllösi Jenő miniszterelnökhelyettes intézkedett a rendezvény biztosítására vezényelt, „megbízhatatlan” detektívek őrizetbevételéről. A miniszterelnökhelyettes intervenciója igen kínos lehetett a helyszínre siető Nagy Valér főkapitányhelyettesnek, aki azonban tudta, mivel lehet megmentenie a mundér becsületét. Embereivel rögvést kerített egy „elkövetőt”,

⁸ Rendőr-főparancsnokság, 338/18/1944 sz. napiparancs. HU BFL VI. 13.a 41. kisdoboz

⁹ Eszerint a robbantás után Szalai tartóztatta le a rendezvény biztosításával megbízott rendőrőrnagyot, ekképp hátráltatva a detektívek munkáját. *Fáklya*, 1947. február 16. 14.

természetesen zsidót, sőt cionistát: egy Betar-tagot. (Benshalom 2001: 205) Mire Wayand Tibor detektívfelügyelő a helyszínre érkezett, a főkapitányság nyomozói már „beismerő vallomásra bírták” az illetőt, Mendel Hermannnt, akinek a zsebében egy-egy üveg benzint és alkoholt találtak. (Fehér 1979: 510–511)

A feldühödött nyilasok még december 3-án felszámolták a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt álló zuglói Columbus utcai barakktábor, ahol cionisták ütöttek tanyát. „Többüknek fegyvere is volt, ellenálltak a nyilasoknak, de a túlerő felülkerekedett; vezetőiket a helyszínen agyonlőtték” (Frojimovics – Komoróczy – Pusztai – Strbik 1994), a túlélőket Bergen-Belsenbe deportálták. (Szécsényi 2019) Mendel vallomása nyomán a szálak az Üvegházhoz vezettek, így a gyanúsítottat Hajnácskóy László ezredes, a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának a vezetője fellépése nyomán átvette a „Vadász utcai terrorszervezetről” már „komoly adatokkal” rendelkező NSZK. (Varga szerk. 2019: 183–184) Ők másnap hajnalban „nagy utcai sortűz” után hatoltak be a Vadász utca 29-be.¹⁰ „Úgy nézett ki a helyzet, mintha a svájci házat meg akarták volna rohamozni” – emlékezett egy szemtanú.¹¹ A támadók azonban üres kézzel távoztak, akik a cionista vezetőket is hiába vallatták Hermannra. (15 év 1946: 75) Lassan mindenki számára nyilvánvaló lett: nem ő a tettes. Az agyon gyötört fiatalembert a Hadik laktanyából visszavitték a Svábhegyre, mivel nem volt „rá szükségük”. Itt kínozták tagadásban lévő vádlott társát (Varga szerk. 2019: 184), Knap Ignácot is. További sorsukról nincsenek biztos információink,¹² ám Vajna Gábornak a vélt színházbeli robbantókra vonatkozó megjegyzése („már Ábrahám kebelén ülnek”) kivégzésükre enged következtetni. (Karsai E. – Karsai L. 1988: 462)

„Budapest népének őszinte örömet okozott a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvesbolt felrobbantása” – adta hírül magabiztosan a *Szabad Nép* decemberi száma (*Szabad Nép*, 1944/december, 2), mely egy újabb támadásról adott hírt. A lapszám bizonyára a hónap második felében (az akciógárdák visszavonulása után) jelent meg, mivel a Marót-csoport december 14-én robbantott a Kossuth Lajos utca 4. szám alatti könyvesboltban. Az üzletet könyvvásárlás ürügyével látogatták meg, s közben a könyvalakúra csomagolt robbanóanyagot is becsúszatták az egyik polcra. A félóra múlva bekövetkező detonáció nyomán „a kirakat kirepült az utcára, s az üzlet belül

¹⁰ DEGOB Jegyzőkönyv: 3648

¹¹ Mogán János vallomása, Szeged, 1945. ápr. 10. HU MNL CsML Szeged XXV. 9. 5238/1950, o. n.

¹² Knap karácsonykor a Kis Majestic szállóban kialakított fogdában még életben volt. Szegő 1984.

égni kezdett”.¹³ A boltot „záróra után robbantották fel, hogy ne legyen sok embernek baja” – adta egy szemtanú szájába Fehér Lajos az önmegnyugtató mondatot a háború után. (Fehér 1946: 100) Tény, „remek akciójuk” egyetlen fasisztát sem ölt meg (Fehér 1969: 127), ám annál több ártatlan embernek került az életébe. Erről elsőként a Wirth Károly „testvér” halála miatt egyébként is felbőszült nyilasok gondoskodtak nyolc vagy kilenc munkaszolgálatos halálba küldésével. Tetemüket a könyvesbolt előtt tették közszemlére, a kivégzés okát – bosszú – itt is a nyakukba akasztott táblával demonstrálták. (Lévai 1946: *Szürke könyv...*, 129)¹⁴

Nem sikerült jobban a megtorlás megtorlása sem. A Kossuth utcai nyilas gyilkosságok miatt azt a Baráth István András tartalékos főhadnagyot akasztották fel 1949-ben, aki az ostrom idején mint V. kerületi katonai anyaggyűjtő parancsnok géppisztolyokat és kézigranátokat bocsátott Kálló Ferenc esperes ellenálló csoportjának rendelkezésére. A nyilasok börtönét is megjárt Baráthot összetévesztették egy nyilas névrokonával,¹⁵ s hiába írt kegyelmi kérvényt a tartalékos főhadnagy megmentéséért Bibó István, az ítéletet végrehajtották. Pedig Baráth ellenállói működését a fegyvereket tőle átvevő Papp Ervin volt teológushallgató is tanúsította. Őt két évvel később, a Grósz-perben ítélték halálra és végezték ki. (Kenedi 1994, Cúthné Gyóni 2010: 174)

Míg a kommunista vezetésű akciógárdák robbantottak, addig az MNFFB maradványait fedező kiegészítő honvéd karhatalom (közkeletűen: KISKA) a nyilasvadászatból vette ki a részét. Gazsi József 1987-es kandidátusi értekezésében 17 „markánsan” ellenálló KISKA egységet regisztrált.¹⁶ Körükből kerültek ki azok az ellenállók, akik nem elégedtek meg az üldözöttek bújtatásával, hanem éjszakánként össze-összecsaptak a hungarista pártszolgálatosokkal, akiknek több pártházát meg is támadták. Az egyik legfontosabb ellenálló kiegészítő honvéd karhatalom a Gidófalvy Lajos tartalékos főhadnagy vezette angyalföldi XIII/1 KISKA volt. Gidófalvy széleskörű helyi kapcsolatokkal rendelkező leventeparancsnok volt,¹⁷ aki 1938-ban még a „rongyos gárdában” edződött,¹⁸ így nagyon is tisztában volt a gerillaharc rejtelmeivel. 1944 késő őszén nála kapott beosztást a későbbi ’56-os elítélt, Vásárhelyi

¹³ Janikovszky Béla visszaemlékezése a Gömbös-szobor és a Városi Színház felrobbantására. HIM HL EGY M, 15.

¹⁴ Vö. ÁBTL 3.1.9. V-93822, 3–16. ÁBTL 3.1.5. O-14868/1, 173. (Wirth-tel bombatalálat végzett.)

¹⁵ Baráth István András vallomása. 1946. január 17. ÁBTL 3.1.9. V-96915, 134–136. Nyilas fogságához: Gazsi 1976: 142.

¹⁶ Gazsi József: Antifasiszta ellenállás Budapesten 1941–1944. MTA KIK Kt D/14.302, 432–437.

¹⁷ Gazsi 1972: 32–39. és VERITAS TKIL OHA, 828. sz. Tóth Sándor-interjú. Készítette: Murányi Gábor, 2003–2004. 64.

¹⁸ Életrajzaiban nem szerepel, ám Gidófalvy az 1938 őszi kárpátaljai diverzió idején három hónapig szolgált az „L”, illetve „S” alakulatban. Eredeti elhelyezési kérelmeihez: ÁBTL 4.1. A-880, 13. 14. 37.

Miklós, aki nemrég közreadott interjúkötetében egy angyalföldi nyilas vezető likvidálásáról is megemlékezett. „Mi a körzetvezető-helyettest nyírtuk ki, elég egyszerű módon. Elmentünk hozzá négyen, az egyik kihívta a lakásból, a pasas kijött, és géppisztollyal leterítettük. Nem volt valami nagy hőstett, de lélektanilag mégis nagyon fontos volt. Mert gyakorlatilag az a helyzet alakult ki, hogy a XIII. kerületben a nyilasok nem voltak urak.” (Kozák 2017: 65) Nem tudjuk, konkrétan ennek az esetnek lett-e közvetlen következménye, ám a hungaristák nem csak a robbantásokat, de a lelőtt „testvéreiket” is megbosszulták, igaz, nem annyira professzionális módon, mint a kvótákat vezető németek. Több forrás is megemlékezik a Szabadság téri megtorlásról, amikor is megkínzott és meglőtt üldözötteket akasztottak fel a tér fáira. „A Szabadság téren 5 hulla hevert egymás mellett, s mindegyik mellén egy-egy papiros ezzel a felírással: »Egy testvérért öt zsidót!«” – fogalmazott Zsindely Ferenc naplóbejegyzésében (Szekér szerk. 2021: 637. 1944. dec. 20-i bejegyzés), s a gyilkosságot a mentők esetnaplója is megerősíti.¹⁹

Bár a budapesti ellenállók elsősorban a kollaboránsokra (mindenekelőtt a nyilasokra) vadásztak, a merészebbek időnként a német megszállókkal is konfliktusba kerültek. Az utólagos áthangolások ellenére az efféle tetteknek nem volt mindig határozott ideológiai éle. Gidófalvyék KISKA-ja például nemcsak az angyalföldi munkásmozgalomból, de a helyi galerik világából is bőven merített, ami működésükön is tetten érhető. Egy ízben például a rákosrendezői pályaudvaron veszteglő vonat egyik vagonját rámosták ki, miután megkéselték a német őrt. „A kis Bihari leszúrja az őrt, a vállán hozza, tiszta a levegő, mondta, egy zsebkéssel, az Angyalföld verekedő bandájába tartozik” – vetette papírra hevenyészetten a névtelenségbe burkolódzó visszaemlékező, aki arra is kitért, hogy az ekképp megszerzett „szajréban” selyemharisnyától a fegyverekig sok mindent találtak. A zsákmány lerakódásának az arrafelé bujkáló Nezvál Ferenc – későbbi kommunista igazságügyi miniszter – is szemtanúja volt, aki saját élményeire hivatkozva fogalmazott utóbb úgy, hogy „tolvajoknak nem állítunk emléket”. Később aztán Nezvál revideálta álláspontját és „belátta”, hogy az akció nem bűntény – szándékos emberöléssel súlyosbított fosztogatás –, hanem antifasiszta tett volt.²⁰

„Kis Bihari” késelős „szajrészerzéséből” még nem lett baj, ám egy német katona életét kioltó golyó a budapesti katlan legkomolyabb megtorlását vonta maga után 1944 legvégén. Ezt a Visegrádi utca 36. szám alatt működő, alapvetően irathamisításra szakosodott Radó-Magyar-csoport szenvedte el. Radó Imre könyvkiadó tevékenysége

¹⁹ Esetnapló, 1944. december 16 – 1944. december 31. OMSZ KGM (1944. december 20-i bejegyzés)

²⁰ A XIII. ker. Kiska zászlóaljra vonatkozó dokumentumok. 1945–47. HIM HL. EGY M, 245.

a negyvenes évek legeleje óta szúrta a nyilasok szemét, ám a kiadó akkor kezdett igazán veszélyes vizekre evezni, amikor a nyilas uralom alatt nagyipari irathamisításba fogott egy belvárosi KISKA fedésében. Radó szintén könyvkiadással foglalkozó, meglehetősen zavaros múltú társa, Magyar Endre Béla úgy emlékezett, a KISKA tagjai több tucat nyilast és németet öltek meg, s bár e számok lehetnek túlzóak, vesztüket éppen fegyveres fellépésük okozta. (Bartha 2021: 252–254) A Víg utcában ugyanis németekre lóttek magyar egyenruhás, zsidóként azonosított ellenállók, és a nyomok (vagyis a hamis papírok) a Visegrádi utcába vezettek. Az ügy felgöngyölítésére 1944. december 29-én két teherautónyi SS katona szállt ki és került fegyveres összetűzésbe Radóékkal. Ezután több turnusban a nagygettóba, a Wesselényi utca 52. szám alatti kereskedelmi iskolába vitték az összegyűjtött embereket. Az SS-ben szolgáló egyik elkövető, a budaörsi illetőségű Klébert Ferenc vallomása szerint, aki idekerült, nem jutott ki élve: „akit vertünk és nem vallott vagy vallott levetkőztettük és a világítóudvarban hátulról tarkón lőttük” – fogalmazott az utóbb kivégzett elkövető.²¹ A „Radó-Magyar csoportból” összesen 81 főt gyilkoltak meg az iskolában, köztük volt Gidófalvy több embere, illetve maga Radó is. (Liptai főszerk. 1987: 270) Gellért László szociáldemokrata publicista és tizennégy éves lánya, Judit szintén a megtorlás áldozata lett. (*Uj Kelet*, 1965. február 5. 2)

A december 29-i razzia éjjel a Wesselényi utca 10-ben folytatódott, ahová becsengetett „kb. 8 fegyveres egyén, köztük 1 rendőr, 1 táborigazgató és 1 civil (zsidófiú), a többiek – amennyire a sötétben meg lehetett állapítani – egy idegen állam egyenruháját viselték, de mind magyarul beszéltek” – olvashatjuk a másnap felvett jegyzőkönyvben. Az egyik foglyukat eszerint magukkal hurcoló „népi német” SS katonák két okmányhamisítót és félmillió pengőt kerestek a lakásban, ahol „a lakók bántalmazása és fenyegetése közben betörték a szekrényekbe [sic] és elvittek kb. 500 P készpénzt és egy férfi télikabátot. A lakásban kb. egy órát töltöttek és állandóan emlegették a Wesselényi utcai kórházat, hogy ott sok pénz és élelmiszer van. Közben a velük lévő zsidó fiatalembert állandóan bántalmazták és fenyegették, hogy ha nem mutatja meg a két férfit, agyonlövik. A lakás elhagyása utána a fiatalembert az udvaron falhoz állították és 3 lépésről mellé lóttek a falba”.²² A németek december 30-án a Festetics utca 3. szám alól hurcoltak el magukat angol állampolgárként igazoló embereket a Wesselényi utcai laktanyába,²³ a nyilas pártszolgálatosok pedig az éjjel 28 fiatalot végeztek ki a Wesselényi utca 52-ben. (Lévai 1946: *A pesti gettó...*, 103)

²¹ Klébert Ferenc vallomása. 1945. szeptember 13. ÁBTL 3.1.9. V-93814, 8.

²² A papír sérülése miatt az utolsó szavak nem olvashatóak. Jegyzőkönyv, 1944. december 30. MZSML Magyar Zsidók Központi Tanácsa. Szórványanyagok másolatának gyűjteménye, o. n.

²³ Jegyzőkönyv, 1945. január 2. Uo., o. n.

Végezetül, egy jogosan felmerülő kérdésre mindenképpen meg kell kísérelnünk választ adni. Amennyiben a felkelés reménytelen, a szabotázsakciók céltalanok – sőt, a kiterjedt megtorlások miatt kontraproduktívak –, volt-e értelme egyáltalán magának az ellenállásnak. A válaszhoz vissza kell utaljak tanulmányom elejére, ahol – a nemzetközi definícióknak megfelelően – az ellenállás formái közt tüntettem fel az embermentést, mely Magyarországon gyakran történt fegyveresen, de csak ritkán tűzharc árán. (Bartha d. n.) Az embermentés felettébb kockázatos ellenállási forma volt, mivel aki ilyesmire vállalkozott, saját életét és környezete biztonságát kockáztatta.²⁴ Ugyanakkor ez a fajta ellenállás általában nem vezetett demonstratív megtorlásokhoz, teljesen kívülállókra érintő tömeggyilkosságokhoz, ellenben egészen bizonyosan volt – emberéletekben mérhető – értelme. Az embermentők működésének, motivációinak és kapcsolatrendszerének behatóbb feltárása önmagában értékes történelmi tudást eredményezhet, emellett további értékes információkat is felszínre hozhat a második világháború alatti társadalomról, többek között az ellenállás szövevényes hálózataira vonatkozóan.

IRODALOM

Adler Tamás (2019) Józsefvárosi zsidó ellenállás. *Kommentár*, 2019/1, 27–39.

Anušauskas, Arvydas (és társai szerk. 2015) *Lithuania in 1940–1990*. Vilnius, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania.

Bartha Ákos (2019) *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA BTK TTI, 2019.

Bartha Ákos (2021) *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa.

²⁴ A Yad Vashem Intézet 2021. január 1-ig bezárólag 876 magyar állampolgárnak adományozott Világ Igaza kitüntetést (<https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>, letöltve: 2022. július 19.), mely adat regionális összehasonlításban, összevetve a holokauszt áldozatainak országonkénti számával nem mondható csekélynek. Karsai László szerint ugyanakkor „a Világ Igazaként kitüntetett nem zsidók száma és az illető országban a holokausztot túlélő zsidók száma között nincs összefüggés”. Karsai 2009: 21. (Ezt a véleményt Karsai a konferencián megerősítette és részletezte.)

Bartha Ákos (d. n.) „Fegyveres” vagy „felfegyverzett” ellenállás? Egy fogalom dilemmái. In: *Magyar ellenállás a második világháború idején (konferenciakötet)*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. (megjelenés előtt)

Bene Krisztián (2018) A francia Ellenállás szerepe a második világháborúban. *Közelmúlt*, 2018/1, 46–59.

Bennett, Rab (1999) *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*. Basingstoke – London, Palgrave – Macmillan.

Bryant, Chad (2007) *Prague in Black. Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge – London, Harvard University Press, 2007.

Cúthné Gyóni Eszter (2010) Endrédy Vendel zirci apát fogásának története. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2010/1–2, 163–181.

Dancs József, Koós Béla, Vida Ferenc (1982) Az antifasiszta, háborúellenes tömegtüntetésről három szervező. *Társadalmi Szemle*, 1982/3, 83–94.

Deacon, Valerie (2016) *The Extreme Right in the French Resistance: Members of the Cagoule and Corvignolles in the Second World War*. Baton Rouge, Louisiana State University Press.

Deák István (2015) *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Budapest, Argumentum.

Filep Tamás Gusztáv (2011) Koszorú, hiányzó emléktáblákra. Náciellenes magyar arisztokraták a II. világháború idején. *Kommentár*, 2011/2, 61–73.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea (1994) A pesti gettó IV. *Szombat*, 1994/8, 24–34.

Gazsi József (1972) *Egy zászlóalj krónikája*. Budapest, Zrínyi.

Gazsi József (1976) *Fények a Börzsönyben*. Budapest, Zrínyi.

Gazsi József (1980) Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon. In:

Dombrády Lóránd – Nagy Gábor (szerk. 1980): *Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején*. Budapest, Kossuth – Zrínyi.

Gazsi József (1994) A Felszabadító Bizottság. In: M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 182–205.

Gerwarth, Robert – Gildea, Robert (2018) Resistance and collaboration in the second world war as transnational phenomena. *Journal of Modern European History*. 16. (2018) 175–182.

Hassel, Ulrich von (2011) *The Ulrich von Hassel Diaries. 1938–1944. The story of the Forces Against Hitler Inside Germany*. Barnsley, Frontline Books.

Horváth Attila (2015) Antifasiszta ellenállás Magyarországon. Legenda és valóság. In:

Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. „Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse*. Budapest, Kiskapu, 2015. 197–230.

Kállai Gyula (1965): *A magyar függetlenségi mozgalom. 1936–1945*. Budapest, Kossuth.

Karsai Elek – Karsai László (1988) *A Szálasi-per*, Budapest, Reform, 1988.

Karsai László (2009) Előszó a magyar kiadáshoz. In: Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest – Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 2009. 21–31.

Kenedi János (1994) Irgalom! *Kritika*, 1994/23, 36–41.

Kovács Tamás (2006) A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 2006/3, 71–100.

Kšišňan, Michal (és társai szerk. 2012) Communists and Uprisings. Ritualisation of Remembrance of the Anti-Nazi Uprisings in Central Europe (1945–1960). Kraków, Towarzystwo Slowaków w Polsce.

Lévai Jenő (1946) *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest, Officina.

Lévai Jenő (1946) *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről*. Budapest, Officina.

Liptai Ervin (főszerk. 1987) *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*. Budapest, Kossuth.

Pintér István (1975) *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Budapest, Kossuth.

Rychlík, Jan (2011) The Slovak Question and the Resistance Movement during the Second World War. In: Mikuláš Teich – D. Kováč – M. Brown (szerk.): *Slovakia in History*. Cambridge, Cambridge University Press, 193–205.

Sárközi Sándor (1978) Adatok a 207/2. légvédelmi üteg ellenállási tevékenységéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1978/4, 554–562.

Stanislav, Ján – Mičev, Stanislav (2019) *The Legacy of Freedom. A Baedeker on Anti-Fascist Resistance and Slovak National Uprising*. Banská Bystrica, Museum SNP.

Stelzl-Marx, Barbara (2009) Carl Szokoll und die Operation „Radetzky“. Militärischer Widerstand in Wien 1945 im Spiegel sowjetischer Dokumente. In: Schindler, Christine (szerk.): *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Jahrbuch 2009. Schwerpunkt: Bewaffneter Widerstand, Widerstand im Militär*. Wien, LIT Verlag, 95–114.

Számvéber Norbert (2016) Királytigrisek a „Kis-Varsóban“. A német harckocsik harci bevetése a budapesti Teleki László tér körzetében 1944. október 15–17. között. In: Martinovich Endre (főszerk.): *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, II. kötet, 391–397.

Szécsényi, András (2014) Embermentő védlevelek 1944-ben. *Archívnet*, 2014/5, online

Szécsényi, András (2019) Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében. In: *A Magyar Zsidó Történelmi Intézet Évkönyve*. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 1–21.

Székely Klára (szerk. 1994) *Börtönfelkelés. Sátoraljaújhely, 1944. március 22*. Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége.

Szita Szabolcs (2014) *A Gestapo tevékenysége Magyarországon*. Budapest, Corvina.
 Ueberschär, Gerd R. (szerk. 2008): *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/1939 bis 1945*. Berlin – New York, De Gruyter Saur.

Vergez-Chaignon, Bénédicte (2016) *Les vichysto-résistants*. Paris, Perrin.

Wieviorka, Olivier (2019) *The Resistance in Western Europe, 1940–1945*. New York, Columbia University Press.

Visszaemlékezések, naplók

15 év (1946) *15 év. Ifjúsági mozgalmunk fennállásának tizenöt éves jubileuma alkalmából chavérjainknak szeretettel*. Budapest, Kiadja a Dror Habonim Marxista Cionista Ifjúsági Mozgalom Machleket Hatarbut (kultúr-osztálya).

Benshalom, Rafi (2001) *We Struggled for Life. The Hungarian Zionist Youth Resistance during the Nazi Era*. Jerusalem, Gefen Publishing House.

Berey Géza (1979) *Hitler-Allee*. Budapest, Gondolat.

Braham, Randolph L. (1963) *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. New York, II. Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews.

Csikszenti (Schreiber) Róbert: Az utolsó mohikán emlékezése. *Magyar Nemzet*, 1989. január 7. 14.

Fehér Lajos (1946) *Harcunk Budapestért*. Budapest, Szikra.

Fehér Lajos (1969) *Harcunk Budapestért*. Budapest, Zrínyi.

Fehér Lajos (1979) *Így történt*. Budapest, Magvető.

Harsányi János (szerk. 1969) *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945*. Budapest, Zrínyi.

Karsai Elek – Karsai László (szerk. 2014) *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15. – 1945. január 18.* Balassi.

Kozák Gyula (2017) *Kész a leltár. Vásárhelyi Miklós*. Budapest, Balassi.

Kriegstagebuch (1961) *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band IV: 1. Januar 1944 – 22. Mai 1945. Erster Halbband*. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen.

Kudriczy István (1990 [1961]) *Hadak Útján Harcok az Árpád állásban 1944 októberében (Vitéz Kudriczy István m. kir. altábornagy visszaemlékezése)*. *Hadak Útján*, 1990/9–10, 12–13.

Pálgi, Joél [1950 k.] *...és jött a fergeteg*. Tel-Aviv, Alexander.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni (2014) *Napló I–II*. Budapest, Jaffa.

Szegő P. Imre (1984) *Karácsonyi találkozás K. G.-vel*. *Élet és Irodalom*, 1984/50, 3.

Szekér Nóra (szerk. 2021) *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest – Pécs, ÁBTL–Kronosz.

Varga Krisztián (szerk. 2019) *Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései, 1945–1946*. Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)

3.1.5. O-14868/1 (Briganti)

3.1.9. V-93822 (Ifj. Berta Sándor és társa)

3.1.9. V-96915 (Mogyorósi Elek és társai)

3.1.9. V-93814 (Klébert Ferenc)

4.1. A-880 (Kimutatás a Rongyos Gárda "L" és "S" alakulatainál szolgálatot teljesítőkről)

Budapest Főváros Levéltára (HU BFL)

VI. 13.a 41. kisdoboz (Magyar Királyi Államrendőrség, budapesti főparancsnokság, napiparancsok)

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

Jegyzőkönyv: 3648

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HIM HL)

Ellenállási Gyűjtemény – Magyarország (EGy M)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár (MNL CSML)

Szeged XXV. 9. 5238/1950 (Mogán János ügye)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt)

D/14.302. (Gazsi József: Antifasiszta ellenállás Budapesten 1941–1944. Kandidátusi értekezés)

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

Magyar Zsidók Központi Tanácsa. Szórványanyagok másolatának gyűjteménye

Országos Mentőszolgálat Kresz Géza Mentőműzeum, Budapest (OMSZ KGM)

Esetnapló, 1944. december 16 – 1944. december 31.

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum (VERITAS TKIL OHA)

828. sz. Tóth Sándor-interjú. Készítette: Murányi Gábor, 2003–2004.

Internetes hivatkozás

<https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>, letöltve: 2022. július 19.

Sajtóforrások

Az Est (1939)

Fáklya (1947)

Magyarság (1944)

Összetartás (1944)

Szabad Nép (1944)

Szabad Szó (Marosvásárhely) (1944)

Uj Kelet (1965)

Uj Magyarság (1944)

Új Magyarország (1978)

Virradat (1944)

Filmek

Anthropoid 2016: rendezte: Sean Ellis.

Max Manus 2008: rendezte: Espen Sandberg és Joachim Rønning.

Skyggen i mit øje [Árnyék a szememben] 2021: rendezte: Ole Bornedal.

The Man with the Iron Heart [HHhH – Himmler agyát Heydrichnek hívják] 2017: rendezte: Cédric Jimenez.